

СУТНІСТЬ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА, ЇЇ ЗАКОНОМІРНОСТІ, ПРОЦЕСИ ТА ФОРМИ

Закономірним результатом розвитку географічної науки в Україні в кінці ХХ століття було становлення суспільної географії. Цей процес мав тривалу передісторію і обумовлювався парадигмальними змінами в науці, передусім становленням постнекласичної методології пізнання. В її основі, за виразом В.В. Кизими, лежить «суб'єктно-об'єктна тотальність как самостоятельный объект исследования и управления» [1, с. 9].

В повній мірі це стосується і об'єктів суспільно-географічних досліджень, якими є складні інтегральні суспільно-територіальні утворення різного ієрархічного рівня. На відміну від економічної та соціально-економічної географії, що досліджували відповідно виробничо-територіальне комплексотворення та його прояви у взаємозв'язку з демографічними і соціальними процесами, суспільна географія зосереджує свою увагу на комплексно-територіальних формах життєдіяльності людини, що об'єднують не тільки соціум з економічною базою його розвитку та залученими в цей процес компонентами природного середовища, а й всю багатогранність взаємозв'язків та взаємовпливів, що виникають при цьому.

Не дивлячись на певні відміни у трактуванні сутності, практично всі науковці єдині в своєму баченні основного предмету суспільної географії – це територіальна організація суспільства (ТОС) [2, 3, 4]. На нашу думку *територіальна організація суспільства в сучасних умовах може бути визначена як зумовлене об'єктивними закономірностями та суб'єктивними чинниками упорядкування життєдіяльності суспільства в межах певної території, що проявляється у формуванні суспільно-територіальних комплексів та систем різного ієрархічного рівня, які лежать в основі окремих поселень, агломерацій, регіонів тощо.*

Дане визначення представляє ТОС одночасно і як процес (упорядкування життєдіяльності суспільства), і як його результат (суспільно-територіальні комплекси і системи).

Серед об'єктивних закономірностей, що визначають ТОС головними є:

1. *Системно-синергетичний* характер суспільного розвитку, який передбачає наявність у суспільно-територіальних комплексах та системах синергетичних ознак – емерджентності, неврівноваженості, чергування стійких та нестійких станів та етапів розвитку.

2. *Стадійно-еволюційний* характер розвитку суспільства, що проявляється у послідовній зміні окремих стадій, формацій, циклів та фаз розвитку як суспільства в цілому, так і окремих його компонентних та територіальних складових.

3. *Ієрархічність суспільно-територіальних структур.* В її основі лежать відміни в масштабах розвитку та значимості функцій

компонентів цих структур. Ця ієрархічність проявляється у «вертикальній» підпорядкованості та взаємообумовленості розвитку компонентів в складних суспільно-територіальних утвореннях. Така ієрархічність тісно пов'язана з дифузним характером територіального розвитку суспільства. При цьому будь-які інновації «переміщуються» від ядер вищого до ядер нижчого ієрархічного рівня, даючи їм нові імпульси розвитку.

4. *Мультиплікативна* обумовленість розвитку суспільно-територіальних систем. Вона пов'язана з примножуючим впливом окремих чинників та умов розвитку, що зумовлює формування поряд з системоформуючими компонентами низки інших – доповнюючих, обслуговуючих, супутніх тощо. Цей механізм складає основу комплексного розвитку регіонів.

До числа суб'єктивних чинників належать усвідомлені втручання в процеси ТОС з боку власних для адміністративно-територіального таксону управлінських структур, чи структур вищого ієрархічного рівня. Часто ці втручання мають вирішальне значення для розвитку ТОС окремих країн та регіонів. Однак в будь-якому випадку вони реалізуються в руслі об'єктивних закономірностей розвитку. З одного боку суб'єктивні втручання можуть посилювати прояви цих закономірностей, входячи з ними в своєрідний «резонанс» та активізуючи розвиток суспільно-територіальних систем. З іншого боку некомпетентні втручання ідуть в дисонанс з об'єктивними закономірностями розвитку суспільно-територіальних систем, що обумовлює деградацію їх структур, сповільнює розвиток, вводить в кризовий стан. У зв'язку з цим постає гостра проблема формування та розвитку державної, регіональної та муніципальних еліт, рівень компетентності та активності яких був би адекватним тій складності задач територіального розвитку, що стоять сьогодні перед суспільством.

В дослідженні ТОС ключове місце належить її *процесам та формам*.

В найбільш загальному вигляді серед процесів ТОС розрізняються загальні та специфічні територіальні процеси. До загальних належать процеси функціонування, росту та розвитку суспільно-територіальних комплексів та систем. В повній мірі ці процеси притаманні будь-якій системі

Функціонування системи являє собою процес реалізації притаманних їй функцій. Відтворення ж системи на розширеній основі без будь-яких змін її структури рівнозначне *росту*. Натомість *розвиток* значно складніший процес, що торкається глибинної сутності системи. Він завжди пов'язаний із структурними трансформаціями системи, що ведуть до змін її якісного стану та кількісних параметрів. При цьому розвиток не обов'язково має тільки прогресивний характер. Його траєкторія може мати тупикове і навіть регресивне спрямування

Серед усієї сукупності специфічних процесів ТОС виділяється три групи: розміщення; територіальної інтеграції територіальної спеціалізації.

Розміщення включає в себе низку взаємопов'язаних процесів (явищ), основними з яких є територіальні: концентрація, агломерування, зосередження, деконцентрація та дисперсія життєдіяльності суспільства.

Посилення процесів життєдіяльності у межах одного чи декількох центрів складає суть процесу його *територіальної концентрації*. Відтак, поглиблення

територіальної концентрації виражається у зростанні великих центрів соціально-економічної активності у регіоні.

Близьким до територіальної концентрації виробництва є процес його *територіального агломерування*. Економічна сутність обох процесів зумовлена економією затрат за рахунок зростання масштабів життєдіяльності та суспільно-територіального комплексоутворення, що виникає при цьому. Коли при посиленні територіальної концентрації в окремо взятому центрі економія досягає свого порогу, економічно доцільною стає активізація соціально-економічної діяльності у сусідніх центрах. Таким чином територіальне агломерування знаходить свій прояв у формуванні агломерацій різної величини та типів.

Розширення територіальної концентрації життєдіяльності, її вихід за рамки одного чи декількох центрів, що супроводжується зростанням масштабів соціально-економічної активності у межах регіону, визначається як *територіальне зосередження* процесів життєдіяльності

Оберненою до процесу територіальної концентрації за своєю суттю є *територіальна деконцентрація* життєдіяльності. Цей процес може мати різний генезис. З одного боку, територіальна деконцентрація може бути наслідком планомірного розукрупнення великих центрів, де в результаті надмірної концентрації соціально-економічної активності виникли численні соціально-економічні та екологічні проблеми. З другого боку, територіальна деконцентрація може бути зумовлена кризою виробництва, його стагнацією у межах окремих регіонів чи країни в цілому. Проявом такої деконцентрації є загальне скорочення масштабів економічної активності у більшості центрів регіону.

Малодослідженим у вітчизняній суспільній географії є процес *дисперсії* (від лат. *dispersio* – розсіяння) соціально-економічної активності. Її посилення в сучасних умовах зумовили, переважно, два взаємозв'язані чинники. Це активний розвиток в країні малого і середнього бізнесу та залучення у виробництво високопродуктивних технологій, що значно підвищують можливості відриву багатьох видів діяльності від сформованих господарських центрів. Проявляється цей процес у повсюдному розміщенні невеликих та середніх підприємств, їх інтенсивному поширенні навіть у сільській місцевості.

Територіальна інтеграція полягає у взаємодії та формуванні зв'язків між компонентами суспільства та навколишнього середовища в мажах певних територій та формування націй основі суспільно-територіальних комплексів.

Територіальна спеціалізація полягає у формуванні зовнішніх проявів реалізації притаманних суспільно-територіальним комплексам

та системам функцій. Так, для прикладу, місто як суспільно територіальний комплекс, реалізує по відношенню до оточуючої території обслуговуючу функцію, функцію управління тощо. Невеликі поселення по відношенню до міста реалізують забезпечуючі функції і т.п. Тобто, в ієрархізованій системі кожна з форм ТОС формує свою зовнішню функцію, яка й визначає її спеціалізацію.

Реалізація всієї сукупності процесів ТОС зумовлює генезис та розвиток його форм в основі яких лежать різноманітні суспільно-територіальні комплекси та системи.

У сучасній суспільній географії інтегральні форми ТОС часто ототожнюються лише з таксонами територіально-адміністративного устрою держави. Здебільшого це регіони обласного рівня. Такий погляд на проблему є досить звуженим. Насправді, сьогоднішній день існує чітка ієрархізована системи інтегральних форм ТОС, яка адекватно відображає об'єктивну територіальну структуру суспільства і слугує базисом для розробки прогнозних моделей розвитку міст та регіонів, заходів регіональної політики держави, засобом підтримки управлінських рішень. В цій системі виділяються точкові, локальні, агломеративні, ареальні, регіональні та лінійні форми ТОС. Точкові і форми являють собою елементарні суспільно-територіальні комплекси, які лежать в основі формування локальних форм (поселень різної величини і типів). В свою чергу різноманітні поєднання локальних форм утворюють агломеративні форми ТОС. Система локальних, агломеративних та ареальних форм лежить в основі розвитку регіональних форм ТОС [6].

Розроблення ієрархізованої системи інтегральних форм ТОС пов'язано з визначенням первинної «неподільної» територіальної частини суспільства, що по суті є первинним (елементарним) об'єктом суспільно-географічних досліджень.

Продуктивним для нашого дослідження є запропоноване А.Ю. Скопіним поняття «локалітет», що визначається ним як «комплексная ячейка геопространства, включающая три обязательных элемента: местность как ресурсную основу и среду обитания, населенный пункт как место концентрации населения и технокомплекс (предприятия и коммуникации) как способ извлечения, транспортировки и переработки природных ресурсов» [5 с. 116]. Саме таке територіальне утворення в рамках суспільно-географічних досліджень виступає як елементарна неподільна ланка ТОС, її точкова форма.

Однак наведене визначення потребує певних уточнень. Так, на нашу думку, неправомірно було б ототожнювати локалітет з населеним пунктом. Цілком очевидно, що в межах одного населеного пункту може бути декілька локалітетів. Так, зокрема, генезис великих міст та зон їх впливу здебільшого пов'язаний з «конгломеруванням» численних локалітетів.

Залежно від спеціалізації господарства (виду господарської діяльності, що його формує) локалітети можуть бути ресурсно-виробничими, аграрними, індустріальними, транспортно-комунікаційними, сервісними, інформаційними тощо. Поєднуючись на основі спільної інженерної інфраструктури територій життєдіяльності соціумів, прямих та опосередкованих зв'язків між

господарськими об'єктами, локалітети формують різної величини та функціонального типу населені пункти, що являють собою *локальні форми ТОС*.

Ключову роль у суспільному розвитку серед цих форм ТОС відіграють міста, які в своїй більшості виступають в якості центрів соціально-економічної активності. Саме тут зосереджені основні ринки товарів та послуг, відбувається нарощування національного багатства держави та зв'язаного з ним податкового потенціалу, адаптація господарства і населення до динамічних умов сьогодення, розвиток інвестиційної та інноваційної діяльності, структурні трансформації в економіці, формуються умови життя переважної частини населення країни і т.д.

Особливого значення сьогодні набуває проблема формуванню системи міст країни на основі встановлення між ними прямих і ефективних економічних, соціальних та культурних зв'язків. Ця проблема тісно кореспондується з питаннями оптимізації соціально-економічного каркасу території держави, в основі якого лежать центри соціально-економічної активності, що сполучаються між собою транспортно-комунікаційними коридорами та магістралями різної пропускної спроможності, територіальної спрямованості та статусу. В своїй сукупності вони формують *лінійні форми ТОС* і мають виключне значення для соціально-економічного розвитку території, оскільки завдяки їм реалізується вся система відношень та зв'язків між центрами соціально-економічної активності країни.

Великі міста разом з зонами свого інтенсивного впливу формують цілісні суспільно-територіальні утворення, які за своїм масштабом виходять за локальні рамки, що дає нам підстави виділити *агломеративні форми ТОС*. До них перед усім слід віднести міські агломерації, метрополітарні райони тощо.

До числа *ареальних форм ТОС*, які на сьогоднішній день залишаються практично недослідженими у вітчизняній суспільній географії належать ареали суцільних сільських поселень, сільсько-міські територіальні конгломерати тощо.

Організуючий вплив одного, чи декількох взаємозв'язаних міст як центрів соціально-економічної, громадсько-політичної та культурної активності консолідує певну територію, зумовлює процеси формування регіонів різного ієрархічного рівня. Вони і складають *регіональні форми ТОС*.

Вдосконалення ТОС загалом і, особливо, його регіональних форм значною мірою визначається особливостями їх потенціалу розвитку, можливостями структурної трансформації господарства та його модернізації у відповідності з тенденціями стадійно-еволюційного розвитку суспільства. Перехід окремих форм ТОС до вищої стадії розвитку пов'язаний з прогресивними структурними зрушеннями, зростанням суспільної ефективності його господарського комплексу, підвищенням якості життя населення.

Список використаних джерел:

1. *Кизима В.В.* Человек – субъект или объект ландшафтных преобразований? // Людина в ландшафті XXI століття: Гуманізація географії. Проблеми постнекласичної методології. – К., 1998. – С. 8–11.

2. *Пістун М.Д.* Основи теорії суспільної географії: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1996. – 231 с.
3. *Топчієв О.Г.* Основи суспільної географії: Навч. посібник. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с.
4. *Шаблій О.І.* Основи загальної суспільної географії: Підручник. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.
5. *Скопин А.Ю.* Введение в экономическую географию: Учебник. – М.: ВЛАДОС, 2001. – 272 с.
6. Підгрушний Г.П. Територіальна організація суспільства: сучасні підходи до розуміння категорії та її практичне значення // Український географічний журнал. – 2010. – №2. – С. 40 – 44.